

HİVE SEYAHATNAMESİ VE TARİHİ ADLI ESERDEN TÜRKLERİN YAŞAYIŞINA AİT TESPİTLER

HASAN AVNİ YÜKSEL*

KİTAP HAKKINDA BİLGİ:

Eser, Ahmet Mustafa Sadullah tarafından İngilizce aslından çevrilerek 1876'da "Hive Seyahatnamesi ve Tarihi" adıyla yayınlanmıştır.

İncelememize esas olan kitap, yukarda ismini verdiğimiz esere "Türk-Rus Savaşlarının Edebî Yankuları" adlı yazının ilavesi ile meydana gelmiştir.¹ Metin, çeşitli tablolarıyla karşılaştırılmış ve sadeleştirilmiştir. Ayrıca giriş, önsöz, açıklamalar ve notlar ilave edilmiştir.

Kitap, bir roman üslubu ile ele alınmış olmasına rağmen "çok dökümanter olması ve müşahadeye dayanması" bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Burada amacımız mukayeseli, tenkitli bir çalışma değildir. Eserde yer alan bilgi ve değerlendirmeleri fazla müdahale etmeden yazarın tespit ettiği şekilde doğru ve yanlışlarıyla vermeyi daha ilgi çekici bulduk. Bugünün bakışıyla neler doğru tespit edilmiş, nelerde değişmeler olmuş ve neler aynen devam etmektedir. Bunların günümüz bilgileri ışığında mukayeseli bir şekilde değerlendirilmesi elbette uzmanları tarafından yapılacaktır.

Orta Asya Türklüğünün her türlü imkansızlığa rağmen düşmana karşı destanlaşan mücadelesi yanında bazı yöneticilerin gevşekliği, bazan birbirleriyle olan kavgaları ibretle okunup üzerinde düşünmeğe değer. Bu eserden bütün Türklerin alacağı sayısız ibretler vardır.

Biz bu yazıda sadece yazılı bir kaynağı ihtiva ettiği Türk kültür unsurları açısından tanıtıma çalıştık.

* Dr., H.Ü. Yabancı Diller Yüksek Okulu Türkçe Birimi, Beytepe-Ankara.

¹ Henry Maegeman, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi*, Mütercimi, Ahmet Mustafa Sadullah, İstanbul 1292, Basiret Matbaası, 459 s. (son baskısı: Türkmenlerin Destanı. Baskıya hazırlayan Muhiddin Nalbandoğlu, Muhit Yayınları, İstanbul 1970, 255 sayfa).

YAZAR HAKKINDA BİLGİ:

Henry Maegeman Amerikalıdır. Dünyanın en büyük gazetelerinden biri olan "The New York Herald" gazetesinin muhabiridir. Londra'da görevlidir ve Rusça bilmektedir. Amerika'nın Petersburg elçiliğinde görevli ikinci kâtip (aynı zamanda Orta Asya'ya ait gizli istihbarat işleri ile görevli) Mister Şiyler'in mektubu üzerine bu seyahata onunla birlikte çıkmış ve belirli bir yerden sonra yolculuğuna tek başına devam etmiştir. Gayesi, Rusların Orta Asya'daki son Türk devleti olan Hıve (Hıyva) Hanlığı'nı ortadan kaldırmak için açmış oldukları savaşı yerinde izlemek ve gördüklerini hür dünyaya aktarmaktır.²

Yıl 1873'tür. Yazar seyahatı süresince karşılaştığı Türk boyları hakkında notlar almış, duyduklarını, gördüklerini yazmıştır. Folklor açısından verdiği bilgiler daha çok Kırgızlar ve bilhassa Türkmenlere aittir. Tespidlerimizde bunlar arasında büyük farklar bulunmadığı için malzemeyi bir bütün olarak değerlendirmekte bir sakınca görmedik.

TÜRKMENLER*

Hıyva Hanlığı dahilinde siteplerde serbest bir şekilde yaşayan Türkmenler hakkında yazar Maegeman şunları yazmaktadır:

"Türkmenler, Oğuz Türklerinin en halis nev'ini teşkil ederler. Osmanlı, Selçuk, Gazne, Harzem devletleri başta olmak üzere dünyaya asırlarca hükmeden sayısız hükümdarlıklar, emirlikler, hanlıklar ve beylikler tesis etmişlerdir."

"Oğuz Türklerinin bu koluna "Türkmen" denmesinin sebebi şu imiş: Oğuzlar, en ziyade Seyhun ile Ceyhun arasında otururlarmış. Hicretin 350. yılında Oğuz Han neslinden Salor, İslâmiyeti kabul etmiş ve Kara Han adını almış. Salor'a mensup iki bin çadır halkı da İslâmiyeti aynı zamanda kabul etmiş, bunlara da "Türkman" adı verilmiş. Türkmen kelimesi "Türk" ve "iman" kelimelerinin birleştirilmesinden ileri geliyormuş."

² Ag.e., s. 18.

* Bu bölümde Türkmenler hakkında verilen bilgiler yazarın tespitlerine dayanmaktadır. Çalışmamız sadece bir eser üzerine olduğu için verilen bilgilerin doğruluk dereceleri hakkında bir değerlendirme yapılmamıştır.

Bu eserde anlatılan yerler ve boylar artık günümüzde daha yakından tanınmakta ve oralarla doğrudan ilişkiler kurulmaktadır. Yeni çalışmalarda dün ile günümüz arasında yapılacak mukayeseler için bir malzeme olur düşüncesiyle yazarın tespitlerine pek müdahale edilmemiştir.

"Benim Rusların peşinden Hıyva'ya geldiğim sırada Türkmenlerden 150.000 kadar nüfusun bu ülkede yerleşmiş olduklarını tespit etmişim. Bunların büyük bir kısmı, bütün Türkmenler gibi bir yerde yerleşip kalmayı sevmediklerinden, şehirlerin dört duvarı arasında kapanmaktansa bozkırların hür havasını koklamayı tercih ettiklerinden göçebe yaşayan insanlardı. Aralarında bir miktar ise evlenme, ticaret vs. sebeplerle, fakat pek az nisbette şehir ve köylere yerleşmişlerdi."

Hıyva Türkmenlerinin toplam 27.000 çadır halkı oldukları malumdur ve en kalabalık kabileyi de Yamut Türkmenleri teşkil eder ki, Hıyva hanının teşviki ile Rusların harp tazminatına mahkûm edip üzerlerine saldırdıkları da bu kabile idi.

Diğer Türkmen kabilelerinin isimleri ise şunlardır: Çavdur, Hasan İli, Ata, Teke, Salor, İmralı, Yumrulu, Köklan, İr, Sarı, Sakar Oymak ve Kara Taşlı.

"Türkmenler, cesur ve kahraman insanlardı. Devamlı göç ederler. Dolaştıkları arazi genellikle şimalde ve garpta "Ceyhun" nehri dolayları ile şarkta Afganistan, cenupta da İran hudutları civarındadır. Hazar Denizi sahillerinde dolaşanlar balık tutup geçinmeyi bildikleri gibi iç taraflarda yaşayanlar da koyun sürüleri ile geçinirler. Hemen bütün Türkmen kabileleri kendilerine dokunulmadıkça zararsızdırlar."

"Kabileler arasında akrabalık dolayısıyla birbirlerine mensup olanları veya her biri bir reisin idaresi altında kısımlara bölünmüş olanları vardır. Türkmenler ne siyasetten, ne hükümet lafından, ne de birisinin tahakkümünden anlamazlar ve hoşlanmazlar. Aralarından birisi başbuğluk iddia ederek ortaya çıksa onu, ibret-i müessire olsun diye tutup öldürürler. Bir kanun veya nizamları yoktur. Fakat tam bir demokrasi hakimdir. Hepsi çoğunluğun tutacağı yola bağlı olurlar. Her ne kadar kabilelerin birer reisi varsa da bunlar ancak çıkacak anlaşmazlıkları ve hukukî meseleleri hallederler. Kendi aralarında hiçbir mücadele olmamaktadır."

"Hıyva ülkesindeki Türkmen kabileleri her ne kadar hanın hükümdarlığını tasdik etmişlerse de onun tahakküm ifade eden, kendilerini zora koşan emirlerini hiçbir zaman kale almamışlardır. Bilakis hanı kendi isteklerini yapmaya mecbur etmişlerdir..."

"Özbeklere vergi vermeye yanaşmamışlar ve zaman zaman savaşarak kan dökmekten çekinmeyip onlardan cebren vergi almaktan geri durmamışlardır..."³

Seyahatname yazarının burada verdiği bilgiler daha çok gördüğü ve duyduğu şeylere dayanmaktadır. Belgelere dayalı tarihî ve kültür yapısına ait kitapta bir şeye rastlayamıyoruz. İyi niyetli olmakla beraber yazarın Türkmenlere ve diğer Türk boylarına bakışı "bir Batulının Kızılderililere bakışından" farksızdır. Halbuki Türkmenler Türk soyunun en büyük boylarından biridir.

Anadolu ve Azeri Türkleri gibi Oğuz boyundan olan Türkmenler, bugün Sovyetler Birliği'ndeki bir cumhuriyeti teşkil etmektedirler. Ayrıca İran ve Afganistan'da da Türkmenler bulunmaktadır.

Türkmenler, Kadı Burhaneddin, Seyyid Nesimî, Devlet Muhammed Molla, Muhammed Garib, Şahbende, Kurban Ali Maruf, Mahdum Kuli, Kâtibî, Buhtachi gibi tanınmış şairler yetiştirmişlerdir. Günümüzde de önemli Türkmen şair ve yazarları bulunmaktadır.

HIYVA (HÎVE)

Henry Maegeman'ın Hıyva hakkındaki tespitleri şunlardır:

"Tarihî şehir Hıyva, asırlık tezatların birbirine karıştığı bir şehirdir. Muazzam hisarların çevirdiği şehrin içinde Orta Çağdan kalma kulübeler, mahzenler ve zindanlar bulunduğu gibi şehrin batı tarafı cennet gibi bahçeleri, akarsuları ve rengarenk çiçekleri ile muntazam bir Avrupa şehrinden, bir Felemenk köyünden farksızdır.

"Civar sulardan iki çay şehrin içine akıyor ve bunlar evlerin hemen ekserisinde bulunun havuzları dolduruyor.

"Hıyva sokakları biraz dardır ve yazın hane kapılarının çoğu açıktır. Fakat içerisi karanlık olduğundan bazan görülen gölgenin kadın mı, erkek mi olduğu pek belli olmaz.

"Hıyva şehrinde otuz kadar cami ve yirmi iki medrese bulunmaktadır. Bu medreselerde Arap dili ile dinî ilimler ve şer'îye tahsil olunur ve bine yakın talebesi bulunmuş... Bu medreseler de İstanbul'dakiler gibidir. Cami-

³ *Ag.e.*, s. 184-186.

lerde staj gören talebeler buralarda yatar kalkarlar, mükemmel vakıfları da olduğundan yevmiye ekmek ve yemek de çıkarmış."⁴

"Medreseler oldukça mamurdur. Hanlar da, halk da ilim ve irfana oldukça önem vermektedirler. Halktan biri müderrislerden birini yolda görse hemen koşup elini öpmektedir.

"Eski adı ile Hazrem ülkesinin bir parçası olan Hıyva, Özbek ve Türkmen halklarından meydana gelmektedir. Bu bölge aynı zamanda Türklerin İslâmiyetle ilk defa müşerref oldukları yerdir. (Zaman olarak Hz. Osman'ın dönemine rastlar. Harzem halkı Sünnidir)... Hıyva, hanı ile, halkı ile mânen hilâfete, halifeye bağlıdır. Cumalarda hutbede Osmanlı hükümdarının ismi halife olarak zikredilir."⁵

HIYVA EVLERİ:

Evlerin dışları biraz sakil (çirkin) ise de içleri dinlenmeye pek uygundur. Pencereleeri pek ufaktır. Yazın serin, kışın ise sıcak olur... Hıyva evlerinin sokak kapıları bazen pek küçük, bazılarının ise bir araba girecek kadar büyüktür. Dış kapıdan girilince büyük bir avlu ile karşılaşılır. Odalar bu avlunun etrafında olup kapıları da buraya açılır. Odaların birinden çıkıp diğere girmek mümkündür. Bütün evlerin güney taraflarından sekiz veya on adım yüksekliğinde bir dehliz vardır ki, bunların pencerelerinden giren rüzgar sıcak havalarda evin her tarafına yayılarak tatlı bir serinlik verir.

Evlerin içi iyi döşelidir. Yerler halılar, işlemeli minder ve yastıklar, sedirler ile döşelidir. Pencereleer cam kullanılmadığı için tahta kanatlarla kapatılır.⁶

HIYVA HANININ SARAYI:

"Dış kapıdan girilince büyük bir meydanla karşılaşılır. Bu meydanın bir tarafından gayet muhkem iki kanatlı bir kapının örttüğü harem dairesi var. Kapının yanında ufak kapılı bir oda bulunmakta, burada hareme mahsus hizmetçiler oturmakta...

⁴ *Ag.e.*, s. 171.

⁵ *Ag.e.*, s. 172.

"Meydanın diğer tarafında geniş bir dehlizden büyükçe bir daireye gidiyor. Bu dairenin bitişiğinde de gayet müstahkem bir mahzen bulunuyor. Bu mahzen hanın hazinelerinin bulunduğu yerdir."⁷

HIYVA'DA KÖRLER MEKTEBİ:

"Hıyva'da Pehlivan Ata Camii yanında körler mektebi vardır. Orta yerinde geniş bir avlu ve bunun etrafında, taş direkler arasında sıralanan birçok odadan müteşekkil bir bina. Her odada bir ocak, bir testi, bir bardak ve birkaç pösteği bulunmaktadır. Burada yirmi kadar köye ezberden Kur'an öğretilmiş. Bunlara günde iki defa çorba ve ekmek haftada üç defa et yemeği ve ara sıra tatlı ve meyve verilmiştir. Körler mektebinin masraflarının bir kısmını ise Pehlivan Ata Vakfı karşıyormuş. Bu mektebin mazisi yüzlerce yıl evcele dayanmaktadır. Bu zamanda Avrupa'da böyle bir mektebin varlığı şöyle dursun düşüncesi bile yoktu."⁸

HIYVA'NIN KAPALI ÇARŞILARI:

"Dar bir sokak. İki taraflı duvarların üzerine direkler yerleştirilmiş ve üzerlerini de ağaç dalları ile örtmüşler. Bu şekilde etraf gölgelenerek serinleşmiş olmaktadır. Bu sokaktan sonra başka bir çarşıya ulaşılmaktadır. Çarşı çok gürültülü ve meyve, baharat kokusundan geçilmez bir haldedir. Ortada dükkâna benzer bir şey yok. Esnaf kısım kısım iki tarafa yerleşmiş ve mallarını ortaya sıralamıştır.

"Bir tarafta kasap ve bakkallar, bir tarafta tuhafiyeye eşyası satanlar, tabak, çatal vs. gibi Çin ve Türk işi eşya. Aralarında kayısı, şeftali, erik, üzüm ve çeşitli kavunlar. Esnaf bu malların arasında tahta kerevetlerin üzerine oturmuş, kimisi çay, kimisi de çubuk içiyor."

Esnafın büyük bir kısmını Özbekler oluşturmaktadır.

"Çarşının biraz genişçe yerlerinde ise kerevetlerin önüne halılar serilmiş olup, gelen müşteriler isterlerse buralara uzanıp istirahat ediyorlar, yiyeceklerini yiyorlar.

"Asıl kapalı çarşı diğer çarşıya dik ve gayet büyük bir taş kapıdan girilen muazzam bir yerdir. Yaklaşık yüz yarda uzunluğunda elli adım genişliğinde

⁷ A.g.e., s. 149.

⁸ A.g.e., s. 174.

ve kırk adım yüksekliğinde tam anlamıyla İstanbul'daki gibi bir kapalı çarşıdır. İçinde iki sıralı dükkânlar ve tuğladan yapılmış direkler bulunmaktadır. Tepedeki deliklerden içeriye ışık girmekte, çarşının orta kısmında da mimarî usûlüne pek uygun güzel bir kubbe bulunmaktadır. Buradaki dükkânlar muntazamdır ve ön tarafları tamamıyla açık olduğundan içlerindeki her şeyi görmek mümkündür. Şeker, çay ve her türlü erzaktan tutun da ipekli veya pamuklu mensucat, yemeni, pabuç ve çizme, tütün vs. yığın yığındır. Ayrıca aşçılar, manavlar da bulunuyor. Dükkânların önüne serilmiş bulunan halıların üzerine uzanıp yemek ve içmek imkânı herkese veriliyordu. Bu dükkânlarda Çin, Hint, Rus, hatta İngiliz malları dahi bulunmaktadır. Çarşıda kırmızı cübbeli, uzun külâhlı, iriyarı "çarşı ağaları" bulunmaktadır. Bunlar çarşı ve pazarları dolaşarak kantar ve terazileri kontrol etmekte, hile yapanları cezalandırmaktadırlar (falakaya yatırıp döğerek). Yine çarşı ağaları namaz vakti gelince halkı camilere sevk etmekle de görevlidirler".

Yazar H. Maegeman, seyahatnamesinin bir yerinde başka bir çarşıya temas ederek şunları söylemektedir:

"Kazala (Kadı Ali) Çarşısı: Küçük ve önleri açık dükkânlar. Satıcılar önlerine oturarak hem satış yapmaktalar hem de kâselerle çay içmekte... Evlerin pencereleri yok. Sokaklarda develer dolaşmakta."

AVUL:

Avul, Kırgızlarda menzilhanelere verilen isimdir. Buralar Rusların köy evlerinden farksızdır. Çukurda yapılmıştır. Dışarıyla temas havalandırma ancak birtakım bacalarla mümkün olmaktadır. İç içe üç odadan oluşmaktadır. İlk girilen oda sofa makamında olarak içerdeki odayı soğuktan korumaktadır. Üçüncü odaya aradaki iki kanatlı kapıdan girilmektedir ki, burası çok sıcaktır. Bu dip oda on iki ayak boyunda ve on ayak eninde olup dörtte bir kısmını Rumeli sobalarına benzer topraktan yapılmış kümbet şeklinde bir ocak kaplamaktadır. Sobanın etrafında birtakım tahta sedirler ve bunların üstünde pöstekiler bulunmaktadır. Bu pöstekiler aynı zamanda yatak-yorgan vazifesini görmektedir. İçeriye aydınlatan bir kandil vs. bulunmaktadır. Yüz yıkamak için içine su konarak tavana asılan bir tahta kova bulunmaktadır. Sabahları bu kovada yüz yıkanmaktadır.⁹

⁹ *Ag.e.*, s. 22-23.

Yer altında olan bu menzilhaneleri genellikle Kazaklar çalıştırmaktadırlar. Yazarın boy boyunca rastladığı menzilhaneler hemen hemen birbirinin aynıdır.

ÇADIR:

Seyahatnamenin mahiyeti icabı Kırgız ve Türkmenlere ait folklor değerleri iç içedir. Bu bakımdan biz de burada maddî ve manevî kültür unsurlarında önemli farklar olmadığı için bunları birlikte tespit ve değerlendirmeye çalıştık. Burada sözünü ettiğimiz çadır da müşterek maddî folklor ürünlerinden biridir.

Çadır kıldan yapılır. Oldukça sağlamdır. Çadırı kurmak için yarım daire şeklinde ve yaklaşık altı adım uzunluğunda ince sopalar kullanılır. Bu sopalardan dördü çadırın yan taraflarına dikilip üzerine yirmi-otuz kadar çubuk geçirilir ve bunların uçları çadırın ana direğinin tepesinde bulunan deliğe takılır ki, bu şekilde kurulan çadırlara kar ve yağmur tesir etmez. Arı kovanlarına benzeyen bu çadırlar deve kılından örme iplerle sağlam kazıklara bağlandığından rüzgara mukavimdirler.¹⁰

Çadırların çokluğu, büyüklüğü ve temizliği oranan zengin bir avul olduğunu gösterir. Misafirlerin kabul edildiği çadırın içi güzel halı, kilim ve yastuklarla döşenir. H. Maegeman, misafir olarak kabul edildiği çadırı şöyle anlatmaktadır:

"... Nitekim bizi içi gayet güzel halı, kilim ve yastuklarla döşeli ve süslü bir çadıra misafir ettiler. Âdet olduğu üzere silahlarımızı alıp çadırdaki hususî yerlerine astular. Diğer eşyamız ve mutfak malzemesi de çadırın bir köşesindeki hususî bir mahalle konuldu. Bu çadır şimdye kadar gördüklerimin en büyüğü idi ve içi baştan başa bembeyaz, yumuşak bir kalıçe ile döşeli olup insan kendini kar tabakasının üzerinde bulunuyormuş gibi hissediyordu."

Genellikle çadırların bir köşesi döşenmez ve boş bırakılır. Burada el ve yüz yıkanır, namaz kılmak için abdest alınır. Abdest alınırken yüz yıkanırken suyun dökülmesinden ıslanan yere kum dökülür ve kısa zamanda kuruması sağlanır.

¹⁰ *Ag.e.*, s. 57.

Soğuk havalarda çadırın orta yerinde bir ateş yanar. Dumanı tepedeki bir delikten dışarı çıkarılır. Ateş kor haline gelince tahta bir kapak iple çekilerek delik kapatılır.

Çadarda yataklar yere serilir. Misafir ile çadır sahibi beraber yatmak zorunda ise çadırın ortasına bir perde çekilir ve misafirin daha rahat hareket edip uyumaları sağlanır.

Çadırları genellikle kadınlar kurar ve erkekler de onlara yardım eder.

TARANTA:

Orta Asya'da kullanılan bir taşıma aracıdır. "Taranta" kelimesi bu araca Rusların verdiği bir addir.

"Taranta dört tekerli ve ön ile arka tekerlekleri üzerine iki yay ile bunların üstüne de iki direk yerleştirilmiş olup arabanın gövdesi bu direklerin üzerindedir. Bu gövdenin ön kısmı açıktır ve arabacı ile bir miktar eşyanın konulmasına mahsus bir yeri havidir. Ancak iki yolcunun rahatça oturabileceği arka kısmın ise üstü kapalıdır. Tarantalara kâh at, kâh deve koşularak günlerce ve hattâ haftalarca çöllerde, karlı steplerde bununla yol alınır. Kar ve buz başladığı zaman arabanın tekerlekleri çıkarılır ve üstteki iki direk arabayı kızak haline sokar."¹¹

Taranta Orta Asya ve Sibiryâ çöllerinde uzun yol gidenler için âdeta ev demektir. Burada yazarın anlattığı taranta altı beygir tarafından çekilmektedir. Bu isme "taramata" şeklinde de rastlıyoruz¹²

GÖÇEBE HAYATI

Syahatnamede yazar göçebe hayatını bir göçebenin anlattığı şekilde nakletmektedir:

"... Bizim Orta Asya'nın her tarafı çöldür. Eğer bir tarafta uzun müddet kalacak olursak hayvanlarımıza ot bulamayız. Zira meralarımız kâfi değildir. Hem bizim cedlerimiz de böyle göçebe idiler. Onların tuttuğu yolda devam edip gitmekten başka çaremiz yoktur. Yazın bir tarafa, kışları da başka bir tarafa göçeriz. Başka kabilelerin konakladığı yerlerde durmamayı da tercih ederiz. Çünkü aramızda hırılı eksik olmaz."¹³

¹¹ *Ag.e.*, s. 17.

¹² *Ag.e.*, s. 25.

¹³ *Ag.e.*, s. 58.

Bir avul sahibi atalarının da hep böyle uzak diyarlara göç etmelerini me-rasızlığa ve kabile düşmanlıklarına bağlamaktadır.

Göçebelğin kendine mahsus üsülleri vardır. Meselâ göçebeler asırlar-dan beri her sene gidip geldikleri mahallerden ayrılmazlar, daima aynı yer-lere giderlermiş. Bunların bir yerden diğer bir yere olan hareketleri o de-rece muntazammış ki, her mevsimde hangi kabilenin hangi yerde bulunaca-ğını eski senelerdeki hareketlerinden anlamak mümkünmüş.

Bir ailenin diğer bir ailenin arazisinden geçmesi aralarında şiddetli ihti-laflara, hattâ savaflara sebep olurmuş.

Kırgız ve Karakalpaklar, kış mevsiminde üç ay kadar ömürlerini bir göl veya nehir kenarında topraktan inşa ettikleri kulübelerde geçirirler, karlar erimeye başlayınca da dokuz ay müddetle bir yerde bir haftadan fazla kal-mamak üzeri göç ederek çadırlar içinde yaşarlar.¹⁴

Ruslar, Kırgız kabilelerini hükümleri altına aldıklarında onları göçten men ettikleri halde başarılı olamayınca bu kararlarından vazgeçmişler.

Her kabile reisi Ruslara çadır başına yarım altın vergi vermektedir. Bu kabileler aynı zamanda Hıyva Hanlığı'na da vergi vermektedirler. Bunlar genellikle fakir insanlardır ve bir kısmı hayvancılıkla geçinir.

Kırgızlarda günlük hayat oldukça sadedir. "Sabah kalkınca ilk işleri ko-yun, keçi ve develerini sağmaktır. Bundan sonra kadınlar çadırın içindeki eşyayı dışarı çıkarıp güzelce silker, temizler ve çadırı da süpürürler. Sonra da süt, tereyağı, ekmekle çocuklarının karnını doyurup çadırdan dışarı salıverir ve oynamaya bırakırlar. Kadınlar boş vakitlerinde yapağıdan iplik imal eder-ler".¹⁵

Yazarın geçtiği yerlerdeki Kırgızların bir kısmı Kazak kabileleri ile bir-likte oturmaktadırlar. Bunlar hayvancılığın yanında amelelik, rençberlik gibi işlerde çalışmaktadırlar.

BESLENME-YEMEK VE YEMEK ÂDÂBI:

Kırgız ve Türkmenlerin gıdasını ekseriya süt ve koyun eti teşkil etmek-tedir. Ekmekleri siyahıdır.

¹⁴ *Ag.e.*, s. 59.

¹⁵ *Ag.e.*, s. 60.

Yemekten sonra çay içilir. Ağzlarına bir parça şeker koyduktan sonra toprak bardaklara koydukları çayı olduğu gibi, yani ayrıca şeker ilave etmeden içerler. Bu bizdeki "kıtlama" usûlü çay içmenin aynıdır.

Seyahatnamede tespit ettiğimiz yiyecek ve içeceklerin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Yoğurt, süt, tereyağı, kahve, çay, kımız, yaban ördeği kızartması, koyun kızartması, kişmiş, buğday çorbası (et suyu ile pişirilmektedir), Hıyva böreği, kül ekmeği, but dolması.

Yoğurt deve, keçi ve koyun sütü karıştırılarak yapılmaktadır. Kımız kısarak sütünü ekşitip fişkırtılarak yapılmaktadır, şapmanya lezzetindedir.

Kadınlar yabancı erkeklerle yemek yemezler. Konuklar yemek yerken kadın ve kızlar dışarı çıkarlar.

Kırgızlar yemek yerken, oturup sohbet ederken Osmanlıların aksine bağdaş kurmayıp daima dizlerinin üzerine otururlar.¹⁶

Yazar Maegeman, Hıyva'da çağırıldığı bir zayfeti şu şekilde anlatmaktadır (bu bir Özbek âdetidir):

"Özbeklerin yemek âdeti biraz tuhaftır. Burada önce tatlı yenir, sonra diğerlerine sıra gelir. Bana da ewelâ dut, kayısı ve kavun dolu bir tabak, sonra da fındık, fıstık ve badem gibi kuru meyveler, döğülerek hazırlanmış bir hamur tatlısı ve pek nefis kaymak ikram olundu. Bunu altında kızartılmış et parçaları bulunan mis kokulu ve şimdiye kadar yemediğim lezzette bir Özbek pilavı takip etti. Hane sahibi bunun adına "but dolması" diyordu. Daha başka birtakım yemeklerden sonra da sade kahve, alaturka çubuk ve nargileler ikram olundu. Yarım saat dinlendikten sonra iki tane pek güzel oğlan çocuğu gelip saygı içinde selâm verdikten sonra raks etmeye başladılar."¹⁷

EĞLENCE:

Müslamanlarda cariyeler hariç kadın ve kızların rakkaselik yapması, hele erkeklerin önünde çıkıp oynamaları mümkün değildir. Bu sebeple Asya'da erkek çocuklarının raks için yetiştirildikleri görülür: "Gelen çocukların ikisi de 12-13 yaşlarında olup elbiseleri topuklarına kadar inen birer entari ile bir yelekten ibaretti. Belleri birer kaytan kuşakla bağlı idi. Başlarının tepeleri tı-

¹⁶ A.g.e., s. 63.

¹⁷ A.g.e., s. 181.

raşlı olmakla beraber kulaklarının arkalarına zülüfler bırakmışlar ve bunları omuzlarından sarkacak derecede uzatmışlardı. Başları da sivri birer takke ile örtülü bulunuyordu. Elbiseleri sade olmakla beraber kendileri çok güzel çocuklardı.

Hane sahibinin hizmetkârlarından dört-beş kişi de selâm verip geri geri giderek bir yere oturdular. Elllerinde tambur, flüt, keman ve defe benzer musikî aletleri vardı. Hem çalıyor, hem söylüyorlardı... İki çocuk musikiye uyarak gayet âhenkdar hareketlerle rakediyorlardı. Biri kız, diğeri erkek imiş de birbirlerine âşık olmuşlar gibi türlü naz, niyaz ve işve dolu hareketlerin birbirini takip ettiği bir oyundu bu... Fakat en tuhafı raksın bir safhası bittiği vakit iki çocuk birbirleri ile kapışıyorlar, güreşe başlıyorlar ve nihayet yere yuvarlanıyorlardı ki, bu hâl meclistikilerin kahkahaları ile karşılanıyordu."¹⁸

GİYECEKLER:

Kişinin kıyafet ve tavırlarından onun sosyal durumu kolayca anlaşılacaktır.

Hıyva'da erkekler evlerinde başlarına birer takke giyerler. Sokağa çıktıkları zaman koyun ve kuzu derisinden yapılmış büyük ve uzun bir külah kullanılmaktadırlar.

Yazar, çadırına misafir olduğu bir Kırgızın elbisesini şöyle anlatıyor: "Bu Kırgızın elbisesi pek hoştu. Yün ile ipek karışığı kırmızı renkli bir nevi yerli kumaştan mamul, önü gümüş düğmeli bir ceket giymişti. Ayağında ipekle işlemeli bol bir sarı şalvar bulunuyor, beline sardığı ipek kuşağın arasına kabzası gümüş kakmalı bir hançer sokulmuş duruyordu. Başında ceylan darisinden bir kalpak, ayağında da siyah köseleden yumuşak çizmeler vardı."¹⁹

Hıyvalı kadınlar da erkekler gibi dışarda başlarına külah giyerler. Fakat bu külahlar siyah olmayıp beyaz renktedir ve ayrıca üzerine tülbetten sarık sarılmaktadır. Yüzlerinde at kılından örülme bir peçe bulunmaktadır. Üstündeki yeldirme ayaklarına kadar uzanmakta, sadece ayakkabıları görülmektedir.²⁰

¹⁸ *Ag.e.*, s. 181.

¹⁹ *Ag.e.*, s. 62.

²⁰ *Ag.e.*, s. 178.

Sokağa çıkuklarında gayet kaplı olan Hıyva kadınları evlerinde gayet süslü ve temiz elbiseler giyerler.

Kırgız kızlarının saçları topuklarına kadar uzun ve örülüdür. "Elbiseleri mavi, kırmızı ve sarı renklerin karıştığı bir alaturka entari ve şalvar ile önleri gümüş düğmeli bir nevi yelekten ibaret olup entarinin kolları ile etekleri ipek kaytanlı idi. Şalvarları ayaklarındaki kısa ve kırmızı renkli çizmelerin üzerine dökülüyor, bu da onlara ayrı bir letafet bahşediyordu."²¹

Kocaya varmış olan Kırgız kadınları başlarında beyaz büyük bir hotoz taşımaktadırlar. Kırılık alanda yaşayan kadınlar şehirlerde yaşayanlara göre daha serbest ve daha açıkturlar.

Türkmen kadınlarının başlıkları, bilezikleri ve düğmeleri safi hâlis gümüşten olup entarilerinin etrafı bile gümüş tel ile tezvin olunmuştur. Bilezikler gayet ağır ve hâlis gümüşten mamuldür. Bunların hemen hepsi yarım ay şeklindedir. Bazılarının etrafı altın işlemeli bazılarının üzeri de kıymetli taşlarla kakmalıdır.

EVLENME:

Kırgızlar birden fazla kadınla evlenmezler. Birden fazla kadını olan çok azdır. Bu hususta yazar, misafirleri olduğu bir Kırgızın ağzından şunları nakletmektedir:

"Bir kız gelin olacağı vakit güvey tarafından verilen ağırlık para veya eşya her ne ise, çeyiz olarak bizzat geline teslim olunur. Fakat bunu alan kız sarfetmez, ilerisi ve kocasının bir gün belki kendisini boşayacağını düşünerek çok defa babasının nezdinde saklarmış. Bir erkek zevcesinin malını hiçbir zaman sahiplenemez. Koca vefat ederse onun biraderi dul kadını nikâh edermiş. Bunun sebebi de mal ve eşanın yabancılara geçmeyip yine aynı hanede kalmasını temin imiş."²²

MİSAFİRPERVERLİK:

Türkler oldukça misafirperverdir. Misafirlere özel bir çadır kurup içini kalıçerle döşerler.

²¹ A.g.e., s. 62.

²² A.g.e., s. 65.

Tütün içmeyi Ruslardan öğrenden Türkler misafirlere tütün sararak ikram eder, semaver kurdurarak çay sunarlar... Misafir çadıra geldiği zaman onun silahları alınıp çadırın hususî bir yerine asılır. Gelen yabancı bir Tanrı misafiri olduğu için onu ağırlamak âdeta dinî bir vecibedir. Misafir kaldığı çadırdaki bir şey unutmuş olsa ev sahibi onun peşinden yetişip muhakkak vermektedir. Yazar Maegeman, bir misafir karşılama olayını şöyle anlatır:

"... Beni ayağa kalkıp karşıladı. Elimi iki elinin arasına alarak göğsüne koydu. Sonra da yaptığı bir işaret üzerine çadırdan içeriye başları örtülü iki genç kız girerek onlar da erkeğin yaptığı gibi elimi iki elleri arasına alıp göğüslerine götürerek Kırgızların misafirlerini karşılamaya mahsus selâmlarını ifa ettiler."²³

ÇEŞİTLİ ÂDETLER:

Bir Kırgız erkeği misafir de olsa başka bir erkeğin bir şeyini dikmeyi hakaret kabul eder. Bunu kadınlara ait bir iş olarak gördüğünden kendisinin bir yabancıya karısı yerine konmasına kızar.²⁴

Eserde ismi geçen kılavuz Ak Mehmet, yerlilerle bir konuda anlaşamayınca belindeki kılıcı çıkarıp ters tarafı ile karşısındakinin kaba etlerine vurmağa başlar. Bunun neticesi müsbet olur ve o mesele üzerinde anlaşılır.²⁵ Bu usulün mahiyeti kitapta açıklanmamış; bir tehdit metodu mu yoksa bir anlaşma şekli mi belli değil.

Türkmenler ölümlerini ve yaralılarını düşmana bırakmazlar, alır götürürler. Atı telef olan her Türkmen onun kuyruğunu kesip yanına alır. Sonru bunu Hıyva hanına götürerek yerine bir yenisini almaya hak kazanır.²⁶

Özbekler tepelerinde bir tutam saç bırakırlar. Türkmenler ise bütün saçlarını traş ederler.

Hıyvalı kadınlar erkekten kaçarlar. Sokakta bir erkekle karşılaşan kadın yüzü peçe ile örtülü olduğu halde duvara dönerek sırtını erkeklere çevriş erkeğin geçmesini bekler.²⁷

²³ *Ag.e.*, s. 62.

²⁴ *Ag.e.*, s. 53.

²⁵ *Ag.e.*, s. 21.

²⁶ *Ag.e.*, s. 94.

²⁷ *Ag.e.*, s. 171.

Türkmenlerde hemen her ailede veya çadırda kendilerine mahsus bir tezgah vardır ve bununla daima bir örnek halı ve kilim dokurlar. Bu halı ve kilimlerin ekserisinin zemini kırmızı veya mavi olup çiçeklerle yaprakları meydana getiren desenler için başta yeşil, al ve gül rengi olmak üzere muhtelif renkler kullanırlar.²⁸

²⁸ *A.g.e.*, s. 229.

